

BOSANSKI NADRABIN DR MORIC LEVI

O ŽIVOTU I DJELU

Sarajevo, 08.02.2017.

Mr David Kamhi

Redovni profesor

Sarajevskog Univerziteta, u penziji

- „Al entendidor pokas palabras“ (Mudrome malo riječi dosta)
- „Ken bjen mi menta, bjen ki tenga“ (Ko me po dobru spominje, neka i njemu bude dobro)
- „Ađuntate kon buenos, seras uno de ejos“ (Druži se sa dobrim ljudima, biti ćeš kao i oni)
- „Las dijas pasan komo salombra, el rikordo keda asta la tomba“ (Dani prolaze kao sjena, sjećanja ostaju do groba)

Jevreji, Sefardi su dolazili u Sarajevo već od druge decenije 16.og stoljeća, iz Soluna, Carigrada i drugih većih gradova Otomanske imperije povremeno, a od četvrte i pete decenije toga stoljeća, počeli su živjeti stalno u Sarajevu. Od 1565. g. djelovala je i jevrejska općina. Tokom 450 godina religija je, u širem smislu, bila stalno prisutna u njihovom svakodnevnom životu. Veliki je broj rabina, i manji broj nadržabina koji su djelovali u Sarajevu, počevši od prvog verificiranog rabina Samuela Baruha, pa do zadnjeg Menahema Romana.

Skoro svi sarajevski rabini su bili aktivni, ne samo u vjerskom, nego i u kulturnom i političkom životu svoga vremena. Takvo stanje je trajalo skoro do samog kraja 19.og stoljeća. Početkom 20.og stoljeća bosanska, sefardska zajednica pravi veliki iskorak naprijed u vjerskom, kulturnom, a pogotovo u društveno-političkom pogledu. Bosanski Sefardi postaju svjesni, između ostalog, svoga doprinosa multinacionalnoj i multikulturalnoj bosanskoj sredini. U tom smislu, vodeće mjesto zauzimaju mladi sefardski intelektualci, koji su se školovali širom Evrope, najviše u Beču, Parizu, Pragu, Berlinu, Milanu pa i u nekim drugim gradovima.

U toj plejadi, jedan od vodećih je bio Dr Moric Levi, od 1917. do 1941. g.

Dr Moric Levi je rođen 27.og februara, 1879. g. u tipičnoj sarajevskoj, sefardskoj porodici, kao posthumno dijete nakon smrti svoga oca. U Sarajevu je završio Ješivu (jevrejsku školu) kod poznatih rabina Avrama Abinuna i Merkada Romana i Veliku gimnaziju 1901. g. Zbog potrebe jevrejske, sefardske općine za školovanim kadrom, dobio je preporuku za daljnje školovanje u Beču. Za vrijeme studija dobio je stipendiju od Zemaljske vlade u Sarajevu. U Beču je nakon studija semitske filologije, doktorirao 1906. g. 1907. g. je položio ispit za rabina, nakon izučavanja Tore i Talmuda, kod tada najpoznatijih bečkih nadržabina, čuvenih profesora i svjetski poznatih naučnika Švarca, Fridmana, Bihlera i drugih. Filozofski fakultet je završio iste godine. Bio je sarajevski

nadrabin 24 godine (od 1917. do 1941. g.), član Bet dina (vjerskog suda), te profesor vjeronauke na sarajevskim gimnazijama. Uz nadrabina Rav Davida Jakova Parde, Rav Moše Danona, te tri sarajevska Haham Ašalem-a, Rav Merkado Avrama Romana, Rav Moše Maestra (Ham Bohor) te Rav Ješua Saloma, bio je najškolovaniji sarajevski nadrabin. Umro je 1942. g. u koncentracionom logoru u Gracu (Austrija), pošto su ga nacisti mučili i oslijepili.

Bio je jedan od najvećih poznavalaca sefardike sa svim njenim komponentama. Iz ove oblasti napisao je mnogo naučnih rasprava, te više članaka i eseja objavljenih u sarajevskim, jevrejskim listovima, kao i almanasima sarajevskih rabina, te godišnjacima i drugim zbornicima. Napisao je veliki broj članaka na španjolskom, njemačkom i srpsko-hrvatskom jeziku u raznim novinama i časopisima širom Evrope. Jedan od najpoznatijih je bio članak „ Fragmenti iz života Sefarada „ koji je objavljen 1924. g. u Spomenici Benevolencije (Jevrejsko kulturno i prosvjetno društvo osnovano 1894. g. u Sarajevu).

Široj publici je možda manje poznato da je on bio jedan od neumornih sakupljača tvorevina sefardskog, usmenog, kulturnog blaga. To nisu bile samo romanse, nego i parareligiozne pjesme o praocu Avraamu, Moše Rabenu (Mojsije učitelj), te kraljevima Davidu, Šlomo-u (Salamonu) i ostalim.

Sakupljao je romanse, koje su Sefardi donijeli iz Španjolske kao i one koje su nastale na tlu nove sefardske domovine – Bosne kao i šire. Rezultat toga je bila velika zbirka djela koje je on sakupio, kao i tuđe manje zbirke, među kojima je vrlo važna zbirka koju je sakupio sarajevski limar David Kamhi (1834 – 1920), koji je sakupljao ne samo sefardske pjesme i romanse nego i sevdalinke, te pjesme drugih naroda koji su živjeli na našem tlu i posebno turskih askera. Interesantna je između ostalih i mala zbirka srpskih pjesama („Kanciones serpeskas“).

Dr Moric Levi je sarađivao sa Manuelom Manrique de Lara, jednim od najvećih svjetskih autoriteta na polju sefardike, kao i sa drugim sakupljačima sefardskih umotvorina. Sam je dobro pjevao i recitovao pjesme i romanse. Neke od ovih je i objavio. Velika je šteta što nije objavio cijelu svoju zbirku koja je za vrijeme II svjetskog rata opljačkana sa ostalim njegovim djelima. Velika je sreća da je nešto iz te zbirke ipak sačuvano. To je onaj materijal koji je sakupio za Manuela Manrique de Lara, koji se sada nalazi u arhivu Menendez Pidal-a u Španjolskoj.

Njegovo najvažnije djelo je „Die Sepharadim in Bosnien“ štampano 1911. g. u štampariji A. Kajona u Sarajevu, na njemačkom jeziku. Prevod djela na bosanski je objavljen nakon nekoliko godina u feljtonima u listu „Židovska svijest“; od 1919. do 1921. Također su objavljene i ilustracije iz originalnog djela. Nažalost, prilikom štampanja prevoda na bosanski jezik, nije objavljen uvod sa podacima koji su posebno važni, jer se u njima nalaze činjenice koje su opće za sve Sefarde koji su došli na Balkan. Svako poglavlje sadrži interesantne detalje iz opisa života bosanskih Sefarada.

Smatram da su najvažnija poglavlja III, IV, V i VII, iz razloga prezentiranja čitaocima činjenica o kabalisti Nehemiji Hiji Hajonu iz Bosna-saraja i njegovom ljutom protivniku Hahamu (rabinu) Ceviju Aškenazi, te i o drugim važnim sarajevskim rabinima Davidu Pardi, Moši Danonu, Mairu Menahemu Danonu i Eliezeru Papi, koji su ujedno i bili veoma istaknuti autori rabinske književnosti na hebrejskom i đudeo-espanjol jeziku.

VII poglavlje je isto veoma važno jer se u njemu navode činjenice o položaju Jevreja u Bosni, državnim porezima, carskom fermanu o plaćanju poreza harač.

Vrlo je interesantan njegov rad u kojem je objavio legendu zasnovanu na činjenicama o Ruždi-paši i Rav Danonu, koji je izašao u godišnjaku „La Benevolencije“, i beogradske „Potpore“, 1933.

Važno je napomenuti da je Levi, prilikom pisanja kapitalnog djela „Sefardi u Bosni“, najviše koristio podatke iz Siđila (Protokoli šerijatskih sudova) koji su pisani u originalu na turskom jeziku. Siđili su sadržavali ne samo sudske odluke, nego i fermene i zakone koji su bili vezani za Sefarde u Sarajevu kao i u drugim gradovima tadašnje Bosne i Hercegovine. Da bi upoznao Siđile, obratio se Fehimu ef. Spahi da ih prevede na bosanski, kao i da mu pomogne u razumjevanju i tumačenju istih. Fehim ef. Spaho (13.02.1877. do 14.02.1942.) i nadrabin Dr Moric Levi su inače sarađivali.

Dr Moric Levi je dosta podataka našao i u protokolima sarajevske Jevrejske općine. To su dva Pinkesa sa obiljem podataka. U prvom, u kojem su bilježeni podaci od 1720. do 1810. g. (5480. do 5570. po jevrejskom kalendaru), autor je našao obilje podataka materijalne prirode, pravila i propise o vođenju općinskih poslova, te imenovanju rabina i ostalih vjerskih lica, kao i zaključke rabinskih vijeća.

U drugom Pinkesu su bilježeni podaci od 1830. do 1888. g. Ovaj Pinkes i nije toliko važan kao prvi, pošto su u njemu uglavnom zbirke raznih računa. Kao što je poznato, prvi sarajevski Pinkes su nacisti opljačkali i odnijeli u nepoznatom pravcu, kao i mnoštvo knjiga religijskog i svjetovnog karaktera koje predstavljaju ogromnu važnost za upoznavanje i rekonstrukciju života sarajevskih Sefarada. Nakon II svjetskog rata, po zadatku Jevrejske općine Sarajevo, su braća Dr Haim i Dr Samuel Kamhi (moji stričevi), otputovali u Njemačku da bi u više njemačkih gradova pokušali da pronađu prvi Pinkes kao i ostale važne knjige o životu sarajevskih Jevreja – Sefarada, što im nažalost nije uspjelo.

Nakon prvog prevoda djela „Sefardi u Bosni“ prošlo je dosta godina do drugog prevoda koji je objavljen 1969. g. u izdanju Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu. Taj prevod je bio više za internu upotrebu.

Vrlo dobar je treći prevod iz 1997. g. u izdanju „Bosanske biblioteke“ koji je s njemačkog jezika prevela prof. Ljiljana Masal. Taj prevod je i promoviran, a jedan od promotora sam bio i ja.

Politička djelatnost nadržabina Dr Morica Levija je bila ogromna i zapažena. Bio je veliki borac za obstojnost i političku slobodu Jevreja. To se naročito manifestiralo u doba aneksije Bosne i Hercegovine kad je za Bosnu u vladi Austrougarske monarhije bilo zaduženo Ministarstvo finansija na čelu sa ministrom baronom, kasnije grofom Ištvanom Burianom koji je insistirao da Jevreji ne dobiju ni aktivno ni pasivno pravo biranja u Bosanski sabor. Moric Levi je predvodio tu borbu i na čelu delegacije otišao u Beč. Tom prilikom jevrejska delegacija je uspjela dobiti svoju kuriju i na taj način su dobili stalno mjesto civilnog člana u Saboru koga su mogli sami izabrati.

Poznato je da je Levi, još u svojim školskim danima u Sarajevu, pokazivao veliki interes za sefardiku. Taj interes je pojačan za vrijeme studija u Beču gdje je bio član društva „Esperanza“ (nada), koje je okupljalo studente Sefarde iz Austro-Ugarske i posebno iz dijelova bivše Otomanske imperije. Veze koje je uspostavio tada, koristio je i kad je postao nadržabin, profesor na gimnazijama u Sarajevu i direktor Teološkog seminara. Društvo su posjećivali najveći autoriteti iz oblasti sefardike, kao što je Dr Angel Pulido, autor čuvene knjige „Los Espanoles sin patria „ (Španjolci bez domovine).

Dr Moric Levi je bio erudita i poliglota. Govorio je njemački, španjolski, engleski, francuski, hebrejski i đudeo-espanjol. Bio je tipičan predstavnik tadašnje evropske škole.

Vrlo interesantan je bio njegov govor na veoma bogatom španjolskom jeziku, pred velikim svjetskim dostojanstvenicima u gradskoj vijećnici u Kordobi 1935. povodom obilježavanja osamstote godišnjice od rođenja Majmonidesa.

„Soy un hijo de aquellos sefardim expulsados de Espana! Soy un descendiente de los Halevy y de los Maimonides y no hoy despues de 500 anos de la expulsion de Espana y visitando la plaza Maimonides de Cordoba y visitando la antigua e historica sinagoga de esta grandiosa ciudad, en mi espiritu se evocan reminescencias de siglos pasados, recuerdos muy tragicos y llenos de suspiros.“

U prevodu: „Sin sam onih Sefarada prognanih iz Španije! Potomak sam Halevija i Majmonidesa i danas, 500 godina poslije izгона iz Španije, posjećujući Majmonidesov trg u Kordobi i posjećujući drevnu i istorijsku sinagogu ovoga veličanstvenog grada, u mom duhu pojavljuju se sjećanja prohujalih vijekova, i sjećanja veoma tragična i puna uzdaha.“ (Jevrejski glas, 14 - 3. april 1935.)

Dr Moric Levi je pisao veoma jasno, objektivno i koncizno. Svaki njegov sud je provjeren i tačan. Ovo se naročito odnosi na podatke koje je izvadilo iz Pinkesa, a koji se zasnivaju na istorijskim činjenicama u tadašnjoj Jevrejskoj općini, naročito o statutima, gradnji hramova i grobalja, nošnjama kao i statusom Jevreja u kulturnom i društvenom smislu te odnosom turskih vlasti prema Jevrejima. Vrijednost pomenutog djela je nemoguće iskazati u ovom kratkom tekstu, ali bih ipak pomenuo neke činjenice.

Poznato je da je pravni položaj Jevreja u velikoj Otomanskoj imperiji baziran na osnovnim odredbama Kur'ana i Hadisa. „U vjeri nema prisiljavanja“ stoji u Kur'anu, a u Hadisu stoji da je Muhamed – Alejhi Selam rekao:“ Onome ko naškodi jednom Zimiji, podići ću se protiv njega na Sudnjem danu.“

Sultan Mehmed II Fatih obratio se Jevrejima: „Slušajte vi, Jevreji, koji živite u mojoj državi! Svaki od vas može doći, ako hoće, u Carigrad, i može reći ostalima da ovdje imaju utočište.“

Bajazit II je 1492 g. nakon izгона Jevreja iz Španjolske naredio svim starješinama da ljubazno i blagonaklono prihvate Jevreje i zaprijetio smrtnom

kaznom onima koji ih maltretiraju. To se desilo i u doba Rav Moše Danona koga su spasili sarajevski muslimani od Ruždi-paše. Sultan Abdul Medžid (reformator Otomanske imperije) dodijelio je Jevrejima titule, položaje na dvoru i upravama provincija i što je najvažnije, dao im je pravo da budu najzaštićenija manjina.

U novijoj historiji poznato je također nekoliko činjenica: U novembru 1920 g. kad su bili zakazani izbori za Ustavotvornu skupštinu, pročulo se da Milorad Drašković, ministar unutrašnjih poslova kraljevine SHS, neće dati pravo glasa Jevrejima. Nedugo nakon toga, u Derventi na zboru Jugoslavenske Muslimanske organizacije, Derviš Korkut je u svom govoru „ustao u odbranu prava Jevreja i oštro napao ministra Draškovića, kao i njegovo ministarstvo koje je pripremilo takve mjere „ napisao je Alija Bejtić u publikaciji o Dervišu Korkutu.

Prilikom donošenja protujevrejskih uredbi (05.10.1940 g. „Numerus Clausus“ –a (ograničavanje prava Jevrejima na školovanje), isti Derviš Korkut je oštro istupio protiv pomenutih.

U apelu koga je potpisalo 60 najuglednijih Muslimana iz Banja Luke i uputilo u Zagreb 1941 g. piše: „da oni sa puno čovječnosti, svijesti i pravičnosti, izražavaju svoja užasavanja nad zvjerstvima i nepravdama koje se vrše prilikom pljačkanja židovske imovine.“ Ovdje je spomenut samo jedan od mnogih sličnih protesta, koje su bosanski Muslimani uputili u sličnim rezolucijama povodom zvjerskog ubijanja Jevreja u toku II svjetskog rata.

Istina je da se iz djela nadržabina Morica Levija, jasno vidi da su bosanski Sefardi, bosanski patrioti i da su mnogo poprimili od sredine u kojoj su živjeli, ali je istina i da su i na tu sredinu utjecali. Vole Bosnu pošto im je ona domovina i veoma su nostalgični kad odu iz nje, te žele što prije da se u nju vrate.

Međusobni utjecaji su i u muzici toliki, da se na iste melodije kao bosanske sevdalinke pjevaju i pjesme na đudeo-espanjol kao i na arapskom jeziku. Jedna od takvih je i melodija pjesme „ Kad ja pođoh na Bentbašu“ koja se osim na bosanskom jeziku pjeva kao sefardska, parareligijska pjesma „Para noče de alhad“ (za nedeljnu noć) i ljubavna pjesma „Mi kerido , mi amado“ (Moj dragi, moj voljeni) kao i ilahija EBU BEKIR SIDDIKA r.s. : „DŽUBI LUFTIK JA ILAHI“ (Meni robu sirotome). Osim ova tri teksta, postoje još četiri teksta sve na istu melodiju.

I da zaključimo: Djelo nadržabina Morica Levija služilo je i služi kao glavni izvor podataka mnogim istraživačima sefardike, kod nas i u svijetu, a osobito onima čija je specijalnost izučavanje života i običaja Sefarada iz Bosne te posebno iz grada Sarajeva, koji se u sefardskom svijetu zove „Saraj de Bosnia“ i „Jerušalajim ketana“ ili „Jerušalajim čiku“ (mali Jerusalem). Naš grad je bio jedan od najvažnijih sefardskih centara do II svjetskog rata, kad je u njemu živjelo preko 10.000 Sefarada, grad u kome se govorio najčišći đudeo-espanjol.

Smatram i plediram da i sada, kada u našem gradu postoji vrlo mali broj ljudi koji govore taj jezik, treba poraditi da taj fenomen od jezika ne nestane zauvijek. To je najmanje što možemo uraditi u ime i za sjećanje na nadržabina Dr Morica Levija.

BIBLIOGRAFIJA

- Baruh Kalmi: *Izabrana djela, „Svjetlost“ izdavačko preduzeće Sarajevo,*
- 1972.
- Bejtić Alija: *Sijavuš-pašina दौरa u Sarajevu, prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina II, knjiga II, Sarajevo, 1966.*
- Hadžijahić dr Muhamed: *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću do okupacije 1878, Prilozi za istoriju, god. XVII, broj 18, Sarajevo, 1981.*
- Kamhi dr Haim: *Sarajevski rabini, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1966.*
- Levi dr Moric: *Sefardi u Bosni, prijevod na bosanski jezik mr Ljiljana Masal, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1997.*
- Pulido Fernandez Angel: *Espanoles sin patria, Madrid, 1905.*